

ПОДВИЖНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ЕЛІТИ У ВСЕУКРАЇНСЬКІЙ ЗАГАЛЬНІЙ БЕЗПАРТІЙНІЙ ДЕМОКРАТИЧНІЙ ОРГАНІЗАЦІЇ (1897-1904 РР.)

Актуальність наукової розвідки обумовлюється потребою подальшого вивчення історії виникнення та діяльності українських партій, організацій та рухів наприкінці XIX – на початку XX ст., які визначили особливості тогочасного суспільно-політичного спектру в Україні. Політичні партії, організації та рухи ліберального спрямування відіграли винятково важливу роль у процесі творення модерної української нації, важливим етапом якого стала Українська революція 1917 – 1920 рр.

Згадана проблематика у радянський період розглядалася фрагментарно та епізодично. До того ж теоретико-методологічна одновимірність історичної літератури радянських часів і закритість окремих фондів архівів обумовили обмежені можливості досконального вивчення проблеми. Це пояснює, чому в радянський час ліберальні партії визнавалися „контрреволюційними”, „правими”, „буржуазно-націоналістичними”. І лише в роки незалежності України з’явилися дослідження з історії українських ліберальних організацій С. Донченко, В. Стрільця та Л. Могильного [1], які присвячені українським ліберальним партіям. Але поза увагою залишився складний комплекс проблем, зокрема: специфічні особливості українського лібералізму, передісторія формування ліберальних партій, порівняльний аналіз програмних вимог, взаємодія українських і російських лібералів тощо. Таким чином, існує цілий ряд науково-дослідних проблем, пов’язаних зі специфікою українського лібералізму та його місцем в політичній палатрі України, який вимагає додаткового дослідження.

Враховуючи вищезначене, автором обрано за мету дослідити походження і тенденції розвитку одного із ліберальних громадських об’єднань – Всеукраїнської загальної безпартійної демократичної організації (далі – ВЗБДО), відтворити процес формування, етапи, вироблення й становлення ідейно-теоретичних засад її програми та хід реалізації програмних вимог у суспільно-політичній та культурницько-просвітницькій діяльності протягом 1897-1904 рр.

У 90-ті рр. XIX ст. культурництво занепадало і ніяка внутрішня радикалізація не могла його врятувати від втрати авторитету в українському суспільстві. Єдиним виходом в цій ситуації було створення організації або партії ліберально-демократичного спрямування.

Першим кроком у об’єднанні вітчизняних ліберальних діячів стало утворення у 1897 р. ВЗБДО, ідею створення якої запропонував відомий письменник та громадський діяч О.Я. Кониський. Його задум організувати всегромадську організацію підтримав відомий історик В.Б. Антонович [2, 250; 3, 91]. Саме завдяки його зв’язкам з іншими громадами і вдалося скликати установчий з’їзд ВЗБДО.

Всеукраїнська безпартійна організація задумувалася О.Я. Кониським з метою продовження у новій якості діяльності українських громад, які вичерпали свій потенціал і втрачали вплив у національному русі. Думки О.Я. Кониського щодо

реанімації громадівського руху поділяв також В.Б. Антонович [4, 227].

Вітчизняні дослідники О.П. Голобуцький та В.О. Кулик стверджують, що О.Я. Кониський з С.О. Єфремовим розробили упродовж літа 1897 р. проект статуту і програми майбутньої організації. Однак С.О. Єфремов називає авторами статуту О.Я. Кониського та В.Б. Антоновича [5, 152]. С.О. Єфремов заперечував свою участь у створенні статуту та проекту програми. О.Я. Кониський пропонував створити організацію з окремих представників свідомого українства, а М.Ф. Комаров і Є.Х. Чикаленко наполягали провести з'їзд депутатів від усіх українських громад [6, 34-35].

В історичній літературі немає єдиноприйнятої назви заснованої організації. Є.Х. Чикаленко називає її переважно Всеукраїнською загальною організацією (ВЗО) [7]. Д.І.Дорошенко – Загальною українською організацією [8], С.О. Єфремов – Всеукраїнською організацією [9]. Використовують й інші варіанти назви громадського об'єднання.

До Києва на установчий з'їзд ВЗБДО у вересні 1897 р. прибуло 50 чоловік з різних куточків України, які повірили у доцільність подібної організаційної структури. На початковому етапі становлення ВЗБДО значну роль у її формуванні і діяльності відіграли лівобережні громадівські осередки (Полтави, Лубен і Чернігова) [10, 195-196]. З'їзд ВЗБДО обрав на річний термін керівний орган – Раду, до якої ввійшли: Є.К. Тимченко, М.С. Кононенко, О.Г. Черняхівський, Т.Р. Рильський, О.Г. Лотоцький і О.І. Бородаєвський. Почесними членами Ради обрали В.Б. Антоновича, П.Г. Житецького і М.В. Лисенка [7, 242]. Статутом ВЗБДО передбачалось обирати Раду на щорічних з'їздах, тому серед дослідників не існує єдиної думки щодо її особового складу, хоча число постійних членів протягом 1897-1904 рр. відоме – шість чоловік. Однак у деяких дослідженнях називається лише чотири [7, 296]. Ініціатора і організатора ВЗБДО О.Я. Кониського, як це не дивно, не обрали ні почесним, ні звичайним членом Ради. С.О. Єфремов і М.Д. Антонович пояснюють цей факт тим, що О.Я. Кониський сам відмовився брати активну діяльність у ВЗБДО внаслідок загострення хвороби, через яку він змушений був на деякий час переїхати до Криму [11]. З'їзд прийняв статут і програму, запропоновану О.Я. Кониським, проте з однією поправкою, на якій наполягали Є.Х. Чикаленко і М.Ф. Комаров: дозволялось як асоційоване, так і одноосібне членство в організації [12, 13].

Значну роль у заснуванні та наступній діяльності ВЗБДО відіграв М.В. Лисенко. Він разом з Є.Х. Чикаленком переконали частину представників старшого покоління взяти участь у діяльності ВЗБДО. На початку 1900-х рр. М.В. Лисенко продовжував підтримувати зв'язки з діячами українських партій, за що неодноразово притягувався поліцією до відповідальності [13, 48-49]. Як зазначав Ф.П. Матушевський, українство еволюціонувало, зростало і розвивалося, намагаючись зберегти найголовніші гасла поступового демократизму, що дало йому змогу стати поруч з іншими поступовими елементами свідомого громадянства в Росії [14, 79].

На I з'їзді ВЗБДО у вересні 1897 р. його делегати вирішили, що для обговорення поточних справ Рада організації буде збиратись щочетверга на квартирі у одного із її представників. Загальні збори членів ВЗБДО планувалося проводити не менше одного разу на рік. Проте, як згадували Є.Х. Чикаленко та С.О. Єфремов, з'їзди ВЗБДО відбувалися двічі, а то і тричі на рік [7, 315].

Раду ВЗБДО очолювали у різні роки композитор М.В. Лисенко та історик В.Б. Антонович [7, 245]. З метою конспірації кожне нове засідання зборів чи з'їзду ВЗБДО проводилось у іншому приміщенні. З'їзди організації відбувалися здебільшого у Києві, інколи у Полтаві, Одесі, Харкові. У Києві вони проходили по черзі у помешканнях В.Б. Антоновича, М.В. Лисенка, М.П. Старицького та Є.Х. Чикаленка. Головуючим на всіх з'їздах ВЗБДО був відомий чернігівський земський діяч, адвокат І.Л. Шраг, який мав значний вплив і авторитет серед ліберальної української інтелігенції.

Інколи з'їзди ВЗБДО відбувалися під прикриттям різних науково-культурних заходів. Так, у серпні 1898 р. він проходив під прикриттям університетського з'їзду натуралістів у Києві [15, 293].

Фінансові ресурси, які перебували у розпорядженні Ради ВЗБДО, були достатніми для належного функціонування організації. За спогадами Є.Х. Чикаленка можна встановити, що членських внесків назбирувалося близько п'ятисот рублів. Окрім цього, ВЗБДО допомагав значними коштами і пожертвами відомий український меценат В.Ф. Смиренко (щороку передавав через В.Б. Антоновича на потреби організації дві тисячі рублів). Для раціонального розпорядження коштами було створено спеціальну комісію, яка складалася з В.Б. Антоновича, М.В. Лисенка, В.П. Науменка, М.Ф. Комарова, І.Л. Шрага та Є.Х. Чикаленка [7, 315-316].

На з'їздах ВЗБДО спочатку розглядалося питання про виконання ухвал попереднього зібрання, заслуховувався звіт її Ради про виконану роботу та фінансовий звіт. Потім з повідомленнями про діяльність місцевих осередків звітували їх представники. Від Одеської громади переважно виступали М.Ф. Комаров, С.П. Шелухін, від Петербурзької – П.Я. Стебницький, О.Г. Лотоцький, від Полтавської – Г.Г. Ротмистров, Л.М. Жебуньов, М.А. Дмитрієв, від Чернігівської – І.Л. Шраг, М.М. Коцюбинський, від Лубенської – М.В. Шемет, від Кам'янець-Подільської – К.Г. Солуха. Наприкінці з'їздів ВЗБДО обговорювали завдання й плани діяльності організації теоретичного й практичного характеру на період до її наступного з'їзду.

На початку існування ВЗБДО, відповідно до статуту, до її складу входили представники від громад та приватні особи. Громади ВЗБДО існували у Києві, Одесі, Чернігові, Кам'янці-Подільському, Полтаві, Петербурзі та інших містах. Особливо зросла кількість громад, які входили до ВЗБДО (до 30), після зміни її статуту на початку серпня 1901 р., який встановив представництво на з'їздах лише від громад, а не від окремих осіб.

До зміни статуту ВЗБДО на її з'їзди прибувало до 50 делегатів, а після його зміни, коли громади стали присилати одного делегата від п'яти членів або одного з трьох голосами, кількість представників на з'їздах коливалася в межах 25-35 осіб. Згодом, із зростанням кількості громад, кількість делегатів знову наблизилась до 50. Тому такі масові зібрання доводилось маскувати під різні наукові чи культурно-мистецькі заходи. Після зміни статуту ВЗБДО Київська Стара громада вирішила повним складом вступити до організації. Тоді ж до Ради ВЗБДО обрали В.П. Науменка, В.Л. Беренштама та Б.Д. Грінченка, перебрали І.М. Стешенка і С.О. Єфремова (який замінив вибулого у 1901 р. О.Г. Черняхівського).

В цілому ВЗБДО займалася переважно науковою, просвітньо-культурною та видавничою діяльністю, спрямованою на піднесення національної

самосвідомості. Проте більшість членів Ради ВЗБДО усвідомлювала необхідність поряд з культурницько-просвітницькою займатися й політичною діяльністю.

Наприкінці XIX ст. царський уряд, наляканий постійними заворушеннями робітників і селян, зробив деякі полегшення для діяльності ліберальних організацій, культурницько-просвітницьких закладів та видавництва. Почали виходити ліберальні газети, що згодом відіграли важливе значення у гуртуванні ліберального українства. В 1898 р. у Києві стала друкуватися газета „Киевские отклики”, орган української поступової інтелігенції. У ній працювали І.В. Лучицький, В.П. Науменко, М.П. Василенко, С.О. Єфремов та інші провідні діячі майбутніх УДП, УРП і УДРП.

З утворенням ВЗБДО, журнал „Киевская старина”, по суті, став її офіційним друкованим органом. Турбота про його видання й розповсюдження стала неписаним обов'язком кожного члена ВЗБДО. Такої традиції притримувалися і під час існування газет УДРП „Рідного краю”, „Громадської думки” і „Ради”. Рада ВЗБДО для розповсюдження своїх видань утримувала власну книгарню, яка діяла під вивіскою журналу „Киевская старина”. Безпосередньо нею опікувались О.І. Бородаєвський, Є.К. Тимченко, Б.Д. Грінченко і Є.Х. Чикаленко [16, 131].

У 1904 р. ВЗБДО становила федерацію 30 автономних громад різних міст: Ананієва, Слісаветграда, Кам'янця-Подільського, Катеринослава, Катеринодара, Києва (10 громад за спогадами Є.Х.Чикаленка), Лубен, Одеси, Полтави, Вінниці, Житомира, Радивилова, Ромен, Севастополя, Сміли, Умані, Херсона, Чернігова та нетривкої громади у Харкові, а також громад у Москві і Санкт-Петербурзі [7, 318]; студентських груп і приватних осіб. В історіографічній літературі переважно можна зустріти згадку про 20 громад ВЗБДО, але уважне вивчення спогадів Є.Х. Чикаленка дозволяє визначити кількість громад в межах 29-30 у 21 місті (18 з них в Україні). Відомо, що багато дослідників нараховують у Києві більше 100, у Чернігові – близько 30, в Одесі – більше 40 громадівців, а відповідно до статуту ВЗБДО громада, яка налічувала більше 20 осіб, розділялась на дві менші громади.

Чисельність ВЗБДО на початку її діяльності, за спогадами Є.Х. Чикаленка, до 1901 р. була близько 150 осіб [7, 316]. Зростання кількості громад відбулося лише після зміни статуту ВЗБДО, що, у свою чергу, призвело і до збільшення чисельності організації. За даними О. Субтельного, активних членів ВЗБДО налічувалось близько 450, хоча І.П. Крип'якевич називає 150, а С.Г. Чмир нараховує від 150 до 170 осіб. 100 із них, за О. Субтельным, діяли у Києві. Інша частина членів організації була переважно зосереджена у межах Полтавської, Новоросійської та Чернігівської губерній.

За документальним даними з фонду Київського губернського жандармського управління, в яких йдеться про чисельність ВЗБДО, можна встановити, що організація у 1898 р. мала 22 відділення, в яких перебувало 438 членів [17, 4-25].

ВЗБДО мала за мету організаційно об'єднати національні патріотичні сили, надати українському визвольному рухові наступальний характер, запобігти його ослабленню, загроза якого вбачалася у передчасній політичній диференціації й подрібненні сил, у непродуманих діях та надмірному захопленні молоді соціалістичними гаслами, у її прагненні вступити до російських революційних організацій і партій.

ВЗБДО об'єднала значну частину національної інтелектуальної еліти,

переважно старшого покоління українців, які мали певне службове і громадське становище. Учасники ВЗБДО – люди, переважно зрілого віку, здебільшого у межах 30-40 років. Багато з них мали вищу або середню освіту, поєднували працю у різних державних установах і закладах із творчою діяльністю у царині українознавства. До неї входила також значна частина земських діячів, учителів, лікарів, журналістів, письменників, священників та ін. Так, як громади діяли у містах, серед членів ВЗБДО практично не було представників селянства, лише зрідка траплялися сільські вчителі. Культурницька спрямованість діяльності громад ВЗБДО не привертала уваги робітників, які вбачали у цьому її віддаленість від робітничих інтересів. С.О. Єфремов зауважував, що ВЗБДО зосередила у своїх лавах „мало не всі свідомі з національного боку інтелігентні сили на Україні” [18, 44].

Значна частина представників ВЗБДО працювала у державних установах. Завдяки цьому її керівництво постійно отримувало інформацію про стан справ не тільки в управлінському, а й у репресивному апараті. Так, у одному з донесень до Київського жандармського управління інформатор, добре обізнаний у справах ВЗБДО, повідомляв управління про те, що в організації є багато різного роду чиновників, тому про кожний обшук, який має проводитись поліцією, вони знають наперед [19, 138]. Взагалі діяльність ВЗБДО маскувалась переважно під роботою офіційних державних або інших установ (з’їздів натуралістів, Археологічних з’їздів [20, 86], засідань Літературно-артистичного товариства [21] та ін.), завдяки чому їй вдавалось уникати ускладнень у стосунках з органами нагляду.

Діяльність Всеукраїнської безпартійної організації полягала, головним чином, у пропаганді ідей українського національного відродження, здебільшого серед інтелігенції, у згуртуванні свідомих елементів, розповсюдженні українських книг, розгортанні видавничої справи. Ця переважно культурницького напрямку робота мала за мету підготувати ґрунт та людей, за словами С.О. Єфремова, для майбутніх політичних організацій, що мали постати на її основі [18, 44].

1898 р. в історії українського ліберального руху став особливим, ювілейним роком. В цей час минало століття виходу у світ „Енеїди” І.П. Котляревського, факту, з якого почалось літературне українське життя. У цей же рік припадає заснування, з ініціативи невтомного О.Я. Кониського, видавничого гуртка, очоленого Ф.П. Матушевським, В.Ф. Дурдуківським, В.М. Доманицьким, В.М. Страшкевичем, О.Г. Лотоцьким, В.К. Прокоповичем та С.О. Єфремовим [22, 140]. Рада ВЗБДО підтримувала діяльність цього видавничого гуртка, на основі якого згодом (1900 р.), утворилось українське видавництво „Вік”.

Видавничий гурток, підтримуваний Радою і членами ВЗБДО, організовував видання збірок творів українських поетів та письменників. У 1900 р. було видано за рахунок кредиту збірник оповідань українських письменників. Завдяки великому попиту на українську літературу серед інтелігенції, вдалось не тільки повернути кредит, але й зібрати необхідні кошти для реорганізації видавничого гуртка у видавництво „Вік”, що по суті стало першим видавництвом, яке займалось друком та поширенням української літератури у Російській імперії і за її межами. Своїми публікаціями видавництво впливало на розвиток українського національного руху, рупором якого воно стало.

С.О. Єфремов згадував: „Українська книжка починає топтати стежку і під

сільську стріху, і в господу інтелігентних людей” [23, 567]. Визначними популяризаторами української книжки стали: Б.Д. Грінченко, Є.Х. Чикаленко, В.М. Доманицький, Г.О. Коваленко, М.М. Грінченко, О.Ф. Комаров, М.Ф. Комаров, М.П. Левицький та ін. Діяльність видавництва „Вік” (видано 140 назв художньої, навчальної і науково-популярної літератури загальним тиражем 560 тисяч примірників [24, 100]) дала змогу отримати необхідний організаційний досвід, використаний згодом під час видавничої діяльності УДП, УРП та УДРП.

Провідники українського ліберально-демократичного руху розуміли, що підняти національну самосвідомість українців можна кількома способами, з них цілком легальним на той час залишався лише один – видавничий. Творча спадщина українських вчених, письменників, поетів, митців, які працювали у ВЗБДО, пройнята патріотичними думками, за спогадами С. Приходька, глибоко вражала читачів і сприяла формуванню в них національної свідомості [25, 229]. Розповсюджуючи українську літературу, члени ВЗБДО сприяли її закупівлі публічними бібліотеками українських міст, книгарнями видавництв і книготорговців. Організація створила свою книготорговельну мережу з магазинами і книгошопами.

Одним з основних видів діяльності ВЗБДО було розповсюдження і перевезення з Галичини до Наддніпрянщини забороненої цензурою української літератури. Ця робота здійснювалась під прикриттям діяльності книгарні белетристичного часопису „Киевская старина” та книгарні університету ім. Св. Володимира. Завідуючим бібліотеки перебував у той час член Ради ВЗБДО – С.К. Тимченко. Через книгарню „Киевской старины” книжки і часописи розповсюджувались по всій Україні. На місцях цьому сприяли М.Ф. Комаров (Одеса), Б.Д. Грінченко, Г.О. Коваленко, І.Л. Шраг (Чернігів), М.І. Міхновський (Харків), В.М. Шемет (Лубни), М.А. Дмитрієв, Л.М. Жебуньов (Полтава) та ін.

Соціальною базою організації стала насамперед інтелігенція, через яку налагоджувались необхідні зв’язки з іншими верствами суспільства, особливо селянством. Розрізнені громади організаційно об’єдналися і створили власний координаційний центр. Єдиною хвилю цього періоду, зауважує Г.В. Касьянов, було вагання старшого покоління членів організації, які ніяк не наважувалися зробити крок до висунення політичних гасел і утворення політичної партії [26, 50-51].

На черговому з’їзді ВЗБДО у серпні 1901 р. вперше з ініціативи В.М. Доманицького підняли питання про кооперацію і вніесли резолюцію, що звертала увагу громад на доцільність розвитку та підтримки кооперації в українському селі. Цей крок аргументувався необхідністю наблизитися до потреб селян і за допомогою кооперації надати національному рухові загальнонародний характер. Місцеві громади почали поступово розгортати роботу в цьому напрямку вважаючи кооперацію важливим способом для „пролиття національної свідомості в народні маси” [27, 85-86].

М.В. Лисенко та його однодумці організовували заходи по вшануванню відомих українських діячів культури і літератури. 4 березня 1900 р. відзначали 25-річчя суспільної діяльності І.Л. Шрага [28, 128-129]. Подібним чином організовували і святкування річниць професійної діяльності О.О. Русова в 1901 р., М.В. Лисенка, 35-річчя діяльності І.С. Левицького в 1904 р. [29, 1].

Одночасно члени ВЗБДО велику увагу звертали на організацію національно

свідомого українського студентства. У цей час студент Київського університету В.М. Доманицький займався розсиланням конспіративних листів на адреси студентів різних вищих шкіл Росії, які зарекомендували себе прихильниками українського руху. В цей же час інший член цього ж студентського гуртка Київського університету – С.О. Єфремов, у основу свого світогляду кладе соціологічні теорії М.К. Михайловського з елементами культуриництва, якого притримувались він і його товариші, члени ВЗБДО [30, 56].

Піднесення соціально-економічної боротьби серед робітників і селян у 1901-1903 рр., активізація національно-визвольного руху та утворення молодою генерацією українців таких радикальних партій як Революційна українська партія (РУП), Українська соціалістична партія (УСП), Народна українська партія (УНП), призвело до загострення „конфлікту поколінь” серед колишніх українофілів, створило сприятливий ґрунт для утворення ліберальної партії. Саме слово „українофіл” набуло негативного змісту, як символ поверхневого, а у певному значенні непатріотичного, на думку молоді, ставлення до української справи. Між колишніми тарасівцями і їхніми прихильниками (Б.Д. Грінченком, Ф.П. Магушевським, І.Л. Липою, В.М. і М.М. Шеметами, М.А. Дмитрієвим), соціал-демократичною групою (очолюваною І.М. Стешенком і Л.П. Косач), які на автономних засадах входили до ВЗБДО, і старшим поколінням українофілів (особливо П.Г. Житецьким, В.П. Науменком і В.Л. Беренштамом) виникли напружені стосунки, пов’язані з різним розумінням діяльності ВЗБДО, її метою й завданнями. У Раді ВЗБДО 23 вересня 1902 р., після чергового з’їзду, розгорнулася гостра дискусія з питання про необхідність вироблення чіткої політичної платформи або програми для Всеукраїнської безпартійної організації. Думка ж про створення політичної партії виникла на з’їзді ВЗБДО 24-25 грудня 1903 р. Остаточно рішення про перетворення ВЗБДО у партію прийняли лише весною 1904 р. [30, 89-90].

Отже, організаційне і значною мірою ідейне оформлення вітчизняної ліберал-демократії в Наддніпрянщині відбулося на основі Всеукраїнської безпартійної організації. Ґрунтом для її зародження стала діяльність культурників-українофілів, радикалізація національно-визвольного руху, піднесення студентського руху, створення національних партій революційного спрямування та їх активна пропагандистська робота серед населення. Націонал-ліберальні діячі об’єднані у ВЗБДО, ініціювали скликання її з’їзду для вирішення назрілого питання про реорганізацію безпартійної організації у партію.

Таким чином, національна творча інтелігенція, яка входила до складу ВЗБДО, перейшла від ідейної аморфності до чітких і усталених засад лібералізму.

---

1. Донченко С.П. *Ліберальні партії України (1900 – 1919 рр.)* – Дніпродзержинськ: Видавничий відділ ДДТУ, 2004.; Стрілець В.В. *Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX ст. – 1939 р.)*. – К.: Видавничо-поліграф. центр „Київ. університет”, 2002.; Могильний Л.П. *Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.іст. наук : спец. 07.00.01 „Історія України”* /Л. П. Могильний. – К., 2003.

2. Терлецький О. *Історія України: багатьма образами та мапами*. – Львів: „Просвіта”, 1938.

3. Дорошенко Д. *Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність*.

- Прага: Видавництво Юрія Тищенка, 1942.
4. Берло Г. З листування Василя Доманицького // *За сто літ / Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX ст. Записки колиш. Іст. секції Укр. Наук. товариства в Києві.* – Т.24. – К.,-Х.: Держвидав України, 1927. – Кн.І.
5. Міяковський В. Листи С.О.Єфремова до Є.Х.Чикаленка // *Український історик.* – 1973. – №3-4 (39-40); №3-4 (47-48).
6. Дорошенко Д. Євген Чикаленко: Його життя і громадська діяльність. – Прага: Видання Фонду імені С.Чикаленка при Українському Академічному комітеті, 1934.
7. Чикаленко Є.Х. Спогади (1861-1907). – Нью-Йорк: Видавництво Української Вільної Академії Наук у США, 1955.
8. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє-минуле: 1901-1914 роки. – Вінніпег, Манітоба: Видавнича спілка Тризуб, 1949.
9. Єфремов С. З громадського життя на Україні. – СПб.: Вік, 1909.
10. Наумов С. Лівобережні громади Всеукраїнської загальної організації // *Четверта Академія пам'яті професора Володимира Антоновича 26-27 березня 1998 року: Доповіді та повідомлення / А.М.Катренко (упор. і ред.)* – К., 1999.
11. Антонович М. Неопублікований лист О.Я. Кониського // *Український історик.* – 1965. – №1-2 (5-6).
12. Голобуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX – початку XX ст.: Дослідження / Ред. Л.Білик. – К.: Смолоскип, 1996.
13. Катренко А.М., Денисенко С.Д. М.В.Лисенко і національно-визвольний рух в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. // *Український історичний журнал.* – 1992. – №7-8.
14. Матушевський Ф. Українська Громада в другій Державній Думі // *Літературно-науковий вісник.* – 1907. – Рік 10. – Т.34. – Кн.6.
15. Лисенко М.В. Листи / Упорядкування, примітки та коментарі О.Лисенка. /Загальна ред. Л. Кауфмана. – К: Мистецтво, 1964.
16. Катренко А.М. Український національний рух XIX ст. – Ч.2: 60-90-ті роки XIX ст.: Навчальний посібник для студентів історичних факультетів. – К., 1999.
17. ЦДІАК. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 536.
18. Єфремов С. З громадського життя на Україні. – СПб.: Вік, 1909.
19. ЦДІАК. – Ф. 275. – Оп.1. – Т.1. – Спр. 647.
20. Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. У 3-х томах. – Т.2. – К.: Заповіт, 1997.
21. ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 856. – Спр. 202.
22. ЦДІАК. – Ф. 166. – Архів О.А.Плевако. – №1172.
23. Єфремов С. Історія українського письменства. – К.: Femina, 1995.
24. Довідник з історії України. / За ред. І.Підкови та Р.Шуста: В 3-х тт. – К.: Генеза, 1993-1997.
25. Приходько С. Мої спомини // *Літературно-науковий вісник.* – 1927. – №3.
26. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX ст.: Соціально-політичний портрет. – К.: Либідь, 1993.
27. Матушевський Ф. Роль кооперації в національному відродженні України // *Українська жизнь. Сборник первый.* /Под ред. А.Ф.Саликовського. – К., Б.Г.
28. Шраг І.Л. Документи і матеріали / В.М.Шевченко та ін. (упоряд.). – Чернівці, 1997.
29. ЦДІАК. – Ф. 783 – Особистий фонд М.Д.Пильникова. – Оп. 1. – Спр. 433.
30. Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні: Революційна Українська партія (РУП). – К.: Книгоспілка, 1926. – Т.1.